УДК 81’374

До засад укладання тлумачних словників

Пропоноване дослідження сконцентроване навколо проблеми уніфікації та виведення типових формул словникових тлумачень. Наголошено на необхідності врахування місця, що займає лексична одиниця в структурі лексико-семантичної групи, її деривaційних потенцій та словотвірної структури мотиватів.

Ключові слова: тлумачний словник, словникова стаття, лексико-семантична група, лексико-семантичний варіант, словотвірний потенціал.

Некоторые рекомендации по составлению толковых словарей

Предложенное исследование посвящено проблеме унификации и выведения формул словарных толкований. Отмечено, что необходимо учитывать место, которое занимает лексическая единица в структуре лексико-семантической группы, её деривационный потенциал, а также словообразовательную структуру производных.

Ключевые слова: толковый словарь, словарная статья, лексико-семантическая группа, лексико-семантический вариант, словообразовательный потенциал.

Lahno N.V., senior teacher of department of Ukrainian language and method of studies of the Kyiv Municipal Pedagogical University named by Boris Grinchenko, candidate of philological sciences; address: Sevastopolskaya street, 19 apartment 245, telephone: 5663262, mob.telephone: 80683736926

To principles of conclusion of explanatory dictionaries

Offered research is concentrated round the problem of standardization and destroying of typical formulas of dictionary interpretations. It is marked the necessity of account of place, that lexical unit occupies in the structure of lexical-semantic group, it derivational potencies and word-formation structure of derivatives .

Key words: general-purpose dictionary, dictionary enty, lexical-semantic group, lexical-semantic variants, derivational potential.

У наш час спостерігаємо значне кількісне зростання видання лексикографічної продукції, що має надзвичайно різноманітну специфікацію та підвищений попит. У словниках зафіксовані практично всі рівні мовної структури, всі одиниці, причому не тільки у статиці, а й у динаміці. Такий бурхливий розвиток лексикографії обумовлений перш за все необхідністю зафіксувати й осмислити ті активні процеси в лексиці, які відбивають зміни в різних сферах життя соціуму. І хоча лексикографія – надзвичайно розвинена галузь мовознавства, «процес вдосконалення змісту, структури, механізмів укладання лексикографічних праць триває і триватиме, тому що кожне покоління користувачів намагається висунути нові вимоги та пристосувати словники до своїх умов життя, пізнання і спілкування» [4, с. 32 @]

Найважливішим в укладанні тлумачних словників є визначення значень та різних відтінків слів, розкриття їх реального змісту. Розуміння важливості цього завдання постійно зростає, свідченням чого є збільшення кількості

ʻʗ. та периферію, яку утворюють дієслова з актуалізованою семою способу пересування: ʕʓʗˈɠƟlsɖ, ʰʕƟʗнɖвƟlsɖ, ɥƟʗƟʧƟlsɖ, ɥƟʗƟʧʕƟlsɖ. Наприклад: кульгати – «1. Шкандибати, маючи укорочену або хвору ногу (про людину)». Вторинні ж ЛСВ цих периферійних семантем, що називають рух, вказують на односпрямований рух: «2. Ледве йти, шкандибати (про людину)». У деяких випадках розподіл першого та другого значення зумовлений індивідуальною позицією укладача. Пор.: блудити I – «1. Блукати I; ходити, їздити без певної мети чи певного напрямку (про людину)»; «2. ʧjʇjʗ. Поволі рухатися, пересуватися в різних напрямках; переходити з одного предмета на інший (про людину)» і блукати – «1. Ходити, їздити без певної мети чи певного напрямку»; «1А. Ходити, їздити навмання, не знаючи шляху, **блудити!**».

Цілком зручним і певною мірою дійовим засобом характеристики значень слів однієї ЛСГ є опис на основі добору синонімів. Зокрема, ЛСВ різних підгруп ЛСГ ДР формують спільні моделі багатозначності. Наприклад, модель “зміна способу здійснення руху”: *ɹtsʗtsнʷ ʃŋʧtsɥɖəƟlsˈ ʗjˌ Ƨtsɥj, əʃŋj* ***йде*** *lsƟ Ƹнj* (В. Сосюра) (1 “пересуватися, ступаючи ногами”) o *ɯ нʻəɥɖʗƟ, tsвʃŋɖʧƟʗƟ ʕəʻlsʕƟʤɖ, ɯнj, ʗjʤtsə* ***пливе*** *ʗjвjнtsʗˈʕƟ ə ətsнʻ* (М. Рильський) (1А) “пересуватися кроками певним чином”) o *ɹʻƸʃŋˈʕƟ* ***йшли*** *ʻ Ƹʰʗɖ ə вjʟʕtsʗjɥʗʻʤ ʕʻʗʗʻʤ ʃŋlstɕtsʁ* (О. Гончар) (1В) “їхати верхи”); ***возити***: 1 “переміщати машиною, возом і т. ін” o 2 “волочити, тягти” парні ДР; ***прямувати***: 1 “пересуватись, крокуючи” o 1В) “простувати слідомò; ***волочити***: 1 “тягти по поверхні”) o 1А) “нести на собі те, що торкається землі”) непарні ДР. Крім спільних типів багатозначності, спостерігаємо процес формування синонімічних рядів ЛСВ різних досліджуваних груп на позначення руху і не руху. Наприклад, “швидке пересування транспортних засобів”: *вʻɠlsɖ, ʗjlsʻlsɖ // вʻɠƟlsɖ, ʗʻlsƟlsɖ // ʤɥƟlsɖ*; “повільний рух людини”: *ʧtsəʟlsɖ, вtɕjʃŋlsɖ // ʧtsəʟƟlsɖ, ʧʗƟəƟlsɖ // ʰʕƟʗнɖвƟlsɖ, нɖвƟlsɖ*; “перебіг часу”: *вʻɠlsɖ, ʻlsɖ, ʗjlsʻlsɖ, ʗʻʟlsɖ, ʧʗɖəlsɖ, ʧtsəʟlsɖ // ʤɥƟlsɖ, lsjʕlsɖ, ʕtɕtsʕƸəƟlsɖ*. Збігаються переважно основні

значення ДР (з різницею, що ЛСВ позначають різне спрямування руху) та їхні відтінки, що різняться способом пересування, інколи − вторинні ЛСВ з модифікованим суб’єктом руху на позначення пересування транспорту. Особливості розвитку дієслівних лексем визначає передусім сема “напрямок руху”. Отже, типи багатозначності є більшою мірою специфікованими за групами дієслів, що вказують на різне спрямування руху.

Як відомо, особливості семантичної організації дієслова визначають його словотвірну активність, обсяг та характер мотиваційних зв’язків, які воно здатне утворювати. За нашими спостереженнями, визначенню семантичної структури мотиваторів, в свою чергу, може посприяти дослідження їхнього словотвірного потенціалу. Наприклад, префікси є не лише маркерами ЛСВ, оскільки кожен ЛСВ має свій набір префіксальних утворень, а й індикаторами, що виявляють імпліцитні семи в семному складі ЛСВ, допомагають глибоко дослідити функціональні перетворення в семній комбінаториці ЛСВ. Зокрема, у префіксальній сполучуваності дієслів на позначення руху вгору – вниз на зразок *ґjцOlsф, ґлѓOѓOlsф, ґлlsтєфвOlsф, ґдєфґOlsф* зафіксовані значні відмінності, які спричиняє непослідовне виділення ЛСВ цих дієслів у словнику. Основи *ґjцOlsф, ґлѓOѓOlsф, ґлlsтєфвOlsф* продукують по 4 деривати. У семантичній структурі дієслова *ґдєфґOlsф* значення “рух угору-вниз” не виділено в окремий ЛСВ: дієслово *ґдєфґOlsф* в основному значенні позначає як рух вгору-вниз, так і переміщення в такий спосіб, тому дієслово має похідні, властиві як дієсловам різноспрямованого, так і односпрямованого руху, і мотивує 10 дериватів. За умови виділення двох окремих значень мотиватор, співвідносний з основним ЛСВ дієслова *ґдєфґOlsф*, мав би словотвірні потенції подібні до інших мотиваторів цієї групи.

Також урахування особливостей словотвірних парадигм ЛСВ дало змогу чітко виокремити підгрупу ЛСВ, що мають перехідний характер. Такі ЛСВ, на відміну від основних значень, що мотивують переважно деривати з

локативними значеннями, та ЛСВ не-руху, що мають мотивати з аспектуальними значеннями, співвідносні з основами, словотвірну парадигму яких майже рівною мірою складали як деривати з локативними, так і з аспектуальним значеннями, тобто кількісні та якісні характеристики префіксальної сполучуваності виявляють ступінь погашення архісеми, ступінь її актуальності для певного значення. Словникова стаття має ілюструвати основні тенденції розвитку значень слів певної групи, поступовий відхід від ядерного значення, пов'язаний із функціональними перетвореннями архісеми. Зокрема, у семантичній структурі ДР обов'язково слід виокремлювати: 1. ЛСВ з архісемою пересування. 2. ЛСВ з модифікованою, але непогашеною архісемою пересування (мають перехідний характер). 3. ЛСВ з модифікованою архісемою пересування, що позначають не-рух.

У СУМі послідовно не розмежовано ЛСВ на позначення не-руху та ЛСВ, що перебувають на перетині ЛСП руху та не-руху. В останніх під час формування нових значень актуалізованим є саме компонент "пересування", за рахунок цього сема руху погашена лише частково. Утворення значень пов'язане зі зміною семи "середовище пересування": рух у реальному просторі (вода, земля, повітря) o рух в уявному просторі (в уяві людини). ЛСВ позначають переміщення субстанцій в уяві людини. Наприклад, ЛСВ (18, 18А), що перебувають на перетині ЛСП руху з ЛСП **локативності,** мають значення "бути, перебувати, бути розташованим" (про видовжені предмети), хоча насправді згадані ЛСВ швидше описують шлях, яким рухається у своїй уяві суб'єкт, ніж розташування об'єкта в просторі, наприклад: *ʃθəɬɕ* ***ідуть*** (18) *ɥəjʦɬʃ-ɬʦɬʣʧʦʤʒ (ʃŋjʧʤjʤɬʃʦʤʒ) ɬ ʃʦɕʃ ʧʦəjʦɬɔʃ* (Леся Українка); *ʁɔʦнʃ* ***йшли*** (18А) *нʦ əʦнʃ* (Л. Первомайський). Якщо суб'єкт не є видовженим предметом (вікна, двері), зазначені ЛСВ відносимо до ЛСП локативності, архісема руху в них погашена: *Л'ɬʤθ* ***йшли*** (18А) *ə ʃŋθн* (Ю. Шовкопляс).

Також як один ЛСВ виділено іти – «2В. Пересуватися в небі (про небесні світила, хмари)», тоді як, на нашу думку, слід окремо подавати значення «переміщення хмар» та «пересування небесних світил», оскільки в першому випадку ЛСВ позначає рух, а архісема наступного ЛСВ частково модифікована (сонце рухається лише в уяві людини).

В одній словниковій статті інколи помилково поєднано ЛСВ з модифікованими архісемами, що належать до різних ЛСП. Наприклад, ЛСВ плавати – «1А. Уміти держатися на воді й пересуватися в ній; займатись плаванням" позначає і якість суб'єкта, і дію.

Непослідовно виокремлені деякі вторинні ЛСВ за умови актуалізації певного семантичного компонента. Розглянемо ЛСВ на позначення перебігу часу, що відображають сприйняття людиною інтенсивності цього процесу, який у певні моменти може бути різним: *ɥʘɱ ʻнj ї* "минає"; *ɥʘɱ вʻɣ ɋlsˌ, ʗj lsɋlsˌ ї* "швидко минає"; *ɥʘɱ ʧtsəʟj, ʧʗɋəj* "тягнеться поволі". Такі ЛСВ неоднорідні за своїм характером, відповідно виділено дві підгрупи: А) ЛСВ, що позначають плин часу, не розчленованого на окремі моменти та відрізки: *ʧtsəʟlsɋ* 2Ґ; *ʗʻʟlsɋ* 2Б, *ʧʗɋəlsɋ* 5В; *ʗj lsʻlsɋ* 4, *вʻɠlsɋ* 4; *ʻlsɋ* 14 (про час, вік); Б) ЛСВ, що вказують на події, періоди життя, метонімічно пов'язані зі своїми відрізками часу: *ʗʻls0 вʦjнʚlsˌ* (1), *ʧtsəʟʚlsˌ* (2Ґ), *ʗʻʟʚlsˌ* (2Б); *нʗʻ ʧʗɋəʚlsˌ* (5В), *ʗj lsʷlsˌ* (5), *вʻɣ 0lsˌ* (4); *нjʗˌ ʻнj* (14); *ʻнj ʟɋʤ0, ʢts ɣ ʚ0 ʗjʤ0* (15); *ʡʰʗ0 ʗjвjʟʧjʢ0* (*ʗɋts, вʻн0*) (15А); *ʢ0ʦ0 ʡнj ʟ0 ɠʦʻ* (15Б). Відмінність суб'єктів "безкінечний" та "розчленований час" не завжди врахована укладачами, пор.: іти – «14. Минати, проходити (про час та його відрізки)»; «15. Наставати, наближатися (про певний відрізок часу, період життя, розвитку, про якусь подію)», хоча в поєднанні з формантами ця відмінність може актуалізуватися, зумовлюючи значні якісні та кількісні відмінності в префіксальній сполучуваність. За такої умови деякі префікси виступають маркерами семи розчленованості часу. Найбільшу словотвірну активність мають ЛСВ на позначення "розчленованого часу" – від 6 до 10

дериватів. У словотвірній парадигмі основ-мотиваторів на позначення “безкінечного часу” (*ʧʦɔʟlsɕ* 2Ґ; *ʨ'ʟlsɕ* 2Б) або відсутні похідні або вони продукують меншу їх кількість – від 4 до 6.

Найбільш невпорядкованими є дефініції похідних слів. Зокрема, під час опису префіксальних дієслів послідовно не враховано, що префіксація спричиняє трансформування значення основи: значна кількість значень префіксального дієслова не мотивована значеннями основи-мотиватора, оскільки похідні слова живуть у мові своїм власним життям і зазнають семантичного розвитку. Розглянемо ці відношення на конкретному прикладі. Таблиця 1 ілюструє мотиваційні зв’язки (на рівні ЛСВ) дієслів *ɕʰʥʷlsɕ* та *ʧʦɕʰʥʷlsɕ*. Префікс *ʧʦ-* в дериватах виявляє значення «обмеження дії певним часовим проміжком». Більшість значень префіксального дієслова співвідносна зі значеннями мотиватора (відповідно 1- ше значення з 1; 2 з 2; 2А з 2А; 3 з 3; 4 з 5, 5 з 6). Значення 2Б, 2В, та 6 не можна безпосередньо вивести з мотиватора, вони є результатом розвитку саме похідного.

ʊʘʙʨɕʧʏʷ 1

Основа-мотиватор	Значення префіксального дієслова *ʧʦɕʰʥʷlsɕ*	№ ЛСВ мотиватора
ɕʰʥʷlsɕ	1. Походити не поспішаючи для відпочинку, для задоволення	1
	2. Весело провести час, порозважатися, повеселитися	2
	А) Бути вільним від роботи якийсь час	2А
	Б) Будучи неодруженим (неодруженою), весело жити	
	В) Будучи вільним, поїздити, походити, побачити світ	
	Г) *ʨʦʟɻʒ*. Почекайте	
	3. Провести за випивкою якийсь час; попиячити	3
	4. *ʧjʨjʨ*. Пограти, перебувати в русі якийсь час	5

	5. Не бути в ужитку якийсь час (про різні предмети, знаряддя, землю і т. ін.)	6
	6. *tfjtɛjdɛ*. Воювати, бути якийсь час у воєнному поході	

У мотиватах полісемія, що виникла за рахунок твірної основи, досить часто залишається не врахованою в дефініціях або врахованою імпліцитно, тому кількість значень похідного дієслова може бути меншою за кількість твірного. Проте насправді вона має бути збільшеною за рахунок полісемії твірної основи, на яку накладається полісемія префіксів. Пор.: *tfdɛtsʕdɛkʏdʷlsɕ* має 2 значення, за наявності в мотиватора *ʕdɛkʏdʷlsɕ* 17 ЛСВ, 9 з яких (1, 1А, 1Б, 2, 3,4, 6, 6А, 6Б) співвідносні з префіксальним дієсловом. Отже, мотивованість префіксального ЛСВ безпосередньо безпрефіксним має бути прозорою. З метою вдосконалення словникових статей мотиватів необхідно враховувати такі моменти: 1) які значення твірного слова є в похідному; 2) які значення трансформовані в процесі розвитку мови; 3) які нові значення виникають у слові, що дозволяють визначити похідне слово як самостійну лексему. Для усунення зайвих мотиваційних визначень найбільш оптимальними є використання синонімічного типу тлумачення слова.

Установлення типової семантичної структури ДР, що належать до різних підгруп, дає змогу спрогнозувати ЛСВ, не зафіксовані в словниках (зокрема СУМі), та знайти їх у мовному матеріалі. У художній літературі виокремлено 398 таких ЛСВ, серед них 30 ЛСВ основ-мотиваторів та 391 ЛСВ префіксальних дієслів.

Отже, укладання тлумачного словника має здійснюватися з послідовним урахуванням особливостей структури ЛСГ, основних етапів модифікації архісеми та словотвірних параметрів дериватів. Також посприяло б уникненню багатьох непослідовностей створення гніздового словотвірного словника української мови.

Література:

1. Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и толковый словарь // Вопросы языкознания. – №2. – С.57-71.
2. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология (На материале французского и русского языков). – М.: Междунар. отношения, 1997.
3. Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы её описания. – М.: Русский язык, 1980.
4. Дибчинська Я. С. Англомовна регіональна лексикографія: сучасний стан і перспективи розвитку: Дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Запорізький держ. ун-т. - Запоріжжя, 1997. – 221 с.
5. Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография.– Вена – Харьков, 1998.
6. Караулов Ю.Н. Об одной тенденции в современной лексикографической практике // Русский язик. Проблемы художественной речи. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1981. – С.135-153.
7. Кочерган М.П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова). – Львів: Вища школа, 1980.
8. Морковкин В.В, Морковкина А.В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем). – М., 1997.
9. СУМ: Словник української мови: В 11-ти т.– К.: Наук. думка, 1970– 1980.
10. Тараненко О.О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – К.: Кам'янець-Подільський: Вид-во Кам'янець-Подільськ. ін-ту, 1996.